

УДК 159.923.2:159.922.4

Савуляк Вікторія

старший викладач

кафедри загальної психології та психодіагностики

Рівненського державного гуманітарного університету

<https://orcid.org/0000-0002-5216-6737>DOI <https://doi.org/10.35619/praprv.v1i17.253>

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ У Я-ОБРАЗІ ТА АВТОСТЕРЕОТИПИ (за матеріалами дослідження студентів)

Анотація. У статті авторка обґрунтовує актуальність і прикладну значущість етнопсихологічних досліджень у період прояву у світовому масштабі як компонентів полікультурності, так і етнічного відродження. Проаналізовано методологічні проблеми із визначенням основних понять щодо процесу і результатів етнічної / національної ідентифікації індивіда і спільноти в цілому. Докладно висвітлено підходи (критерії) до визначення поняття «етнічна / національна ідентичність»; розглянуто уявлення про функції, структуру, методологічні засади і основні методи дослідження етнічної ідентичності. У статті визначено основні поняття, обґрунтовано вибір психодіагностичних методик. На матеріалі дослідження студентів авторка описує та аналізує зміст автостереотипу українців. Також на основі узагальнення отриманих емпіричних даних проаналізовано особливості прояву етнічної ідентичності у Я-образі досліджуваних студентів. На підставі порівняння результатів із висновками попередніх досліджень (інших авторів) зроблено припущення щодо динаміки і закономірностей розвитку етнічної ідентичності студентської молоді. Зазначені проблемні аспекти розглядаються у якості визначальних для подальшого вивчення когнітивного та емоційно-оцінного компонентів етнічної ідентичності та їх впливу на настановлення і поведінку особистості.

Ключові слова: етнічний парадокс сучасності, етнічна самоідентифікація, етнічна ідентичність, національна ідентичність, функції етнічної ідентичності, структура етнічної ідентичності, автостереотипи, Я-образ.

Постановка проблеми. В умовах радикальних суспільних змін помітно посилився інтерес до етнічності як складової соціальної ідентичності особистості, особливо до тих її аспектів, що стосуються етнічного відродження, тих потужних світових процесів, у яких проявилася основна функція етнічної культури – функція психологічного захисту (Современная Этнопсихология, 2003, с. 47). Бажання з'ясувати, яким чином людина себе етнічно ідентифікує, яке значення для неї має етнічна приналежність і які поведінкові орієнтації та стратегії з нею пов'язані, спонукає до пошуку пояснень процесів формування етнічної ідентичності особи. Життєдіяльність в умовах сьогодення перебуває під усе більшим впливом *полікультурності*, що характеризується відкритістю світової спільноти, коли етнічна приналежність може виражатися лише територіально, а не як самоідентифікація індивіда. Внаслідок цього набувають значущості не лише підстави для віднесення індивіда до того чи іншого етносу, але й результат цього віднесення та ступінь впливовості такої самоідентифікації на структуру і поведінку особистості, на її настановлення у міжетнічному спілкуванні.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Етапи появи і розвитку етнопсихологічних розвідок і узагальнень у цілому повторюють етапи становлення психологічної науки: від зародження у працях античних філософів, через уведення базових понять у добу Просвітництва («дух народу», «народний характер»), потужний інтерес до проблем,

оформлення в якості окремої науки в кінці XIX ст. до *етнічного відродження* другої половини XX ст., коли у світовому масштабі інтенсивно проявилися процеси етнічної самоідентифікації, прагнення зберегти важливі аспекти самобутності етносу (Бандурка, Друзь, 2000).

Наукова концептуалізація поняття «етнічна ідентичність» власне і відбувалася впродовж другої половини 20 ст. За наявності у сучасній психології розбіжностей у визначенні самого поняття *ідентичності* особистості у цілому і, відповідно, проблем у його вивченні, існують також специфічні труднощі у вивченні етнічної ідентичності. Центальною методичною проблемою постає, як зазначає Стефаненко (2006), необхідність чіткого визначення того, на якому рівні феномен вивчається: на рівні етнічної спільноти у цілому (етнічна ідентичність групи) чи на рівні особистості як носія етнічних характеристик (етнічна ідентичність особи). Окремо слід звернути увагу на те, що, попри фактичність етнічної приналежності особи, *критерії* характеристик ідентичності та процесу етнічної самоідентифікації в уявленні дослідників і суб'єктивні критерії респондентів можуть не збігатися.

До сьогодні, як зазначає Піонтовська, немає також достатнього теоретичного обґрунтування тотожності або ж відмінностей у змісті чималої кількості використовуваних різними авторами термінів («національна ідентифікація», «національна самоідентифікація», «етнічна ідентичність», «національна ідентичність» тощо). Сама дослідниця встановлює співвідношення між значеннями «етнічний» і «національний» за критерієм *усвідомленості*: «етнічна ідентичність може існувати як в усвідомленому, так і в неусвідомленому видах...». Порівняно з етнічною, національна ідентичність існує лише в усвідомленому вигляді» (Піонтовська, 2015: 211).

У теоретичному аналізі інших авторів до переліку підстав співвіднесення себе із групою при *національній* ідентичності додаються, у зіставленні з етнічною, державницько-правові засади – «спільна економіка, однакові для всіх юридичні права та обов'язки» (Савицька, Співак, 2011: 77), або ж фактично об'єднуються обидва критерії, оскільки за умови реальної поліетнічності більшості сучасних держав «нація і відповідна їх самосвідомість існує в основному тоді, коли йдеться про міждержавне спілкування. Буденна ж свідомість часто схильна до більш зручного етнічного поділу, оскільки «етнос» – давніша та, так би мовити, рідніша спільнота» (Слободян, 2010).

У своєму дослідженні особливостей етнічної ідентичності ми виходили із узагальненого визначення цього поняття: *етнічна ідентичність* – усвідомлення, емоційне оцінювання, переживання своєї приналежності до певної етнічної спільноти, однаковості з іншими її членами внаслідок спільності історичної пам'яті, спогадів про єдиних предків.

Серед важливих для етнічної групи функцій, які виконує етнічна ідентичність, на першому місці стоїть консолідуюча – вона забезпечує стійкість зв'язків між членами спільноти, формує її історичну пам'ять. Консолідуюча функція етнічної ідентичності тісно пов'язана з символічною – відстоюванням символів, реліквій та ритуалів етнічної спільноти. Ідентифікаційна функція етнічної ідентичності дає змогу групі з'ясувати свої пріоритети, місце в системі міжетнічних відносин. Естетична функція спрямована на відтворення притаманних групі ідеалів гармонії, істини, краси. Морально-етична – на забезпечення регулятивних начал, вироблених століттями спільного існування. Психологічно-компенсаторна функція етнічної ідентичності дає змогу індивідові віднайти у своїй групі емоційний захист від уніфікаційних процесів, стандартизації, знеособлення.

Попри актуальність і важливість зазначеної проблеми, ряд суттєвих питань щодо закономірностей формування етнічної ідентичності та її впливу на реальну поведінку особи в різних видах життєдіяльності залишаються нез'ясованими.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основними методичними засобами дослідження етнічної ідентичності на сьогодні є: 1) тести-опитувальники, що виявляють структуру ідентичності, її основні компоненти; 2) методики самоопису; 3) напівструктуровані інтерв'ю, розробники яких спираються на ту чи іншу теоретичну

модель ідентичності; 4) психосемантичні методи. Варто зазначити, що з метою подолання методологічної невизначеності у вивченні ідентичності (з урахуванням междисциплінарності використання цієї категорії) у практиці конкретних досліджень зазвичай поєднується декілька різних видів методичного інструментарію. При їх відборі також обов'язково слід враховувати, характеристики яких саме компонентів ідентичності будуть предметом вивчення. У структурі етнічної ідентичності зазвичай виділяють два компоненти: 1) когнітивний – це як об'єктивні знання, так і суб'єктивні уявлення про етнічні групи, а також етнічну самоідентифікацію; 2) емоційно-оцінний компонент – оцінка якостей власної групи, ставлення до членства у ній, значущість для особи цього членства.

У проведеному нами дослідженні було використано батарею методик, які надають інформацію щодо змісту авто- і гетеро стереотипів як узагальнених, емоційно-насичених образів певних етнічних груп або їх представників; елементів етнічної ідентичності у структурі Я-образу; когнітивного компоненту соціально-психологічних настановлень у різних сферах міжетнічної взаємодії; .

У цій статті аналізуються окремі результати за такими двома методиками: 1) методика «Приписування якостей» (розроблено американськими дослідниками Кац, Брейлі; модифіковано Стефаненко зі співавторами); 2) методика «Типи етнічної ідентичності» (автори – Солдатова, Рижова).

У дослідження взяли участь 72 студенти педагогічного та психолого-природничого факультетів Рівненського гуманітарного університету; вік учасників – 19-21 рік.

Етнічність, як усвідомлений простір комунікації й взаємодії, завжди ґрунтується на ідентифікації себе на відміну від інших. Напевно, тому більшість сучасних визначень етнічності містять об'єктивні (культурна основа) і суб'єктивні (самоприписування) характеристики. Методика «*Приписування якостей*» дозволяє виявити характер взаємозв'язку між Я-образом та образами типових представників своєї та чужої етнічних спільнот. При проведенні дослідження за цією методикою його учасники у списку із 71 якості людини позначають ті 15-ть, що найкраще – повно і точно – описують саме їх (перша інструкція), представників своєї національності (друга інструкція), представників іншої національності (третя інструкція). За отриманими результатами визначається ступінь вираженості ідентифікації з власною етнічною групою, а також актуальний зміст авто- і гетеро стереотипів.

Методика «Типи етнічної ідентичності» дозволяє виявити ступінь домінування у досліджуваних одного чи декількох виділених авторами типів: етніцизм, етнічна індиферентність, позитивна етнічна ідентичність (норма), етноеготизм, етноізоляціонізм, етнофанатизм.

З отриманих результатів дослідження найперше зазначимо виявлений зміст автостереотипу – уявлення респондентів про ті якості, які найкраще описують українців. Рисами, які назвали більше третини опитаних (що є статистично значущим результатом для оцінки вагомості отриманої частки) виявилися: патріотичність, працелюбність, щедрість, витривалість, чуйність, гостинність. Більше половини учасників дослідження назвали незалежність, доброзичливість, емоційність, доброту, імпульсивність, силу. Усі риси з цього переліку у повсякденній свідомості оцінюються переважно позитивно (за винятком, напевне, не завжди однозначної *імпульсивності*), що засвідчує емоційно-позитивне актуальне ставлення студентів до свого етносу.

Вважаємо за потрібне додати, що про певну ідеалізацію своєї етнічної групи тут говорити не варто, адже йдеться про найчастіше згадувані якості, а практично в кожному індивідуальному переліку виборів було зазначено риси амбівалентні чи негативні, що підтверджує принаймні спробу досліджуваних бачити повну картину, оцінювати об'єктивно. Можна припустити, певною мірою, схильність до етноцентризму, але неупереджений аналіз цієї проблеми засвідчує, що етноцентризм – неминуча частина нашого життя, нормальний наслідок соціалізації і залучення людини до культури. Більш того, як і будь-яке інше

соціально-психологічне явище, етноцентризм не може розглядатися як щось тільки позитивне або тільки негативне.

Хоча етноцентризм часто є перешкодою для міжгрупової взаємодії, одночасно він виконує корисну для групи функцію підтримки позитивної етнічної ідентичності і навіть збереження цілісності і специфічності групи. Етноцентризм початково не містить в собі ворожого ставлення до інших груп і може поєднуватися з терпимим ставленням до міжгрупових відмінностей. З одного боку, упередженість виникає, головним чином, внаслідок того, що власна група вважається хорошою, і меншою мірою виникає з почуття, що всі інші групи – погані. З іншого боку, некритичне ставлення може не поширюватися на всі властивості і сфери життєдіяльності своєї групи, що також підтверджують результати нашого дослідження.

Інформативним, на нашу думку, є перелік якостей, що не були позначені жодним із наших респондентів для опису представників свого етносу: агресивність, повільність, ненадійність, безгосподарність, неохайність, пасивність, жорстокість, замкнутість, невмілість, прагматичність, підозрілість. Як бачимо, у цьому переліку – лише такі риси, які у повсякденному спілкуванні сприймаються тією чи іншою мірою негативно, що підтверджує висновок про схвальне сприйняття досліджуваними українців.

Загалом серед негативних якостей найчастіше – 22% респондентів – називали «зловживання алкоголем». Також ними було «помічено» пригнічення (11%), байдужість до оточення (5,5%), заздрисність, меркантильність, озлобленість (по 2,5%).

Наступним етапом нашого аналізу було виявлення вираженості елементів етнічної ідентичності у Я-образі. Із цією метою зіставлялися вибори досліджуваних за першою і другою інструкціями методики «Приписування якостей», проводився кількісний і якісний аналіз збігів у виборах за різними інструкціями. Кількість елементів автостереотипу в Я-образі коливалася від 1 до 9 (з 15 можливих); середнє значення у вибірці – 4,75, що видається нам свідченням доволі помірного рівня представленості якостей «типового українця» в уявленнях студентів про себе.

Подібні дослідження, що проводилися раніше в різних регіонах України, виявили певні відмінності в отриманих результатах. Дослідивши етносоціальні уявлення студентської молоді м. Києва, Васильченко (2003) дійшла висновку про значну подібність автостереотипу і Я-образу (причому особливо це проявилось щодо жіночого образу типової українки). Проведене ж у м. Одесі дослідження – за допомогою техніки проективного малюнку – дало підстави стверджувати, що автостереотип лише незначною мірою збігався з Я-образом (Тхоржевська, 2015). Можна припустити, що важливим чинником виявлених відмінностей є етнокультурна специфіка окремих регіонів (хоча серед київського студентства, звісно, є представники усіх регіонів країни).

Іншою причиною може бути мінливість у часі досліджуваного взаємозв'язку, що безпосередньо пов'язано також зі значущим впливом конкретних суспільно-історичних обставин. Проте, проведене Співак і Піонтковською (2015) дослідження змін у національній ідентичності студентської молоді під впливом відомих суспільних трансформацій (порівнювалися аналогічні показники 2011-2013 рр. та 2015 р.) виявило лише незначне підвищення основних показників національної саморефлексії. Зазначене підводить до припущення щодо прогностичності досліджень на підставі циклічної (хвильової) теорії соціокультурного розвитку, у т.ч. етногенезу (*Современная Этнопсихология*, 2003), хоча, зрозуміло, що методологічне і організаційне забезпечення таких досліджень є надскладною справою.

Результати психодіагностики за методикою «Типи етнічної ідентичності» засвідчують, що у переважної більшості досліджених студентів (у 90,5%) позитивне ставлення до власного народу поєднується з позитивним ставленням до інших народів, тобто домінує позитивна етнічна ідентичність, що приймається за норму. Протилежних типів, виділених авторами методики при теоретичному аналізі і побудові дослідницької моделі, – етніонігілізму та етнофанатизму – серед домінуючих типів виявлено не було.

Нами було також здійснено обчислення показників інтеркореляції за коефіцієнтом кореляції Пірсона (r), але значущих зв'язків між кількістю елементів етнічної ідентичності (індивідуального автостереотипу українців) у Я-образі та показниками методики «Типи етнічної ідентичності» не було отримано.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Важливість з'ясування проблеми етнічної та національної ідентичності пов'язана насамперед з тим, що в ситуації соціальної нестабільності саме етнічні спільноти відіграють вирішальну роль для самозбереження індивіда чи групи, з якою він себе ідентифікує. Варто відзначити, що етнічна ідентичність відіграє важливу роль також у процесі формування та становлення особистості, забезпечує побудову світогляду в контексті соціальної етнічної групи для гармонійного існування всередині цієї групи. Досягається це в процесі розвитку міжкультурної компетентності, тобто не лише позитивного ставлення до наявності у суспільстві різних етнічних груп, а й уміння розуміти їх представників і взаємодіяти з партнерами з інших культур.

Попри актуальність і важливість зазначеної проблеми, ряд суттєвих питань щодо закономірностей формування етнічної ідентичності та її впливу на реальну поведінку особи в різних видах життєдіяльності залишаються нез'ясованими. Перспективним нам видається планування дослідження на підставі теоретичної моделі в межах циклічної теорії етногенезу.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Бандурка, А. М., & Друзь, В. А. (2000). *Этнопсихология: Учебное пособие*. Харьков: Университет внутренних дел.
- Васильченко, О. М. (2003). *Етносоціальні уявлення в структурі «Я»-концепції університетської молоді*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Інститут психології АПН України імені Г. С. Костюка, Київ.
- Піонтковська, Д. В. (2015). Розвиток національної ідентичності особистості в юнацькому віці. *Психологія: реальність і перспективи*, 4, 210-214.
- Савицька, О. В., & Співак, Л. М. (2011). *Етнопсихологія*. Київ: Каравела.
- Слободян, Р. Р. (2010). Етнічна самосвідомість як духовна передумова ідентифікації особи. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*, 27, 20-23.
- Співак, Л. М., & Піонтковська, Д. В. (2017). Динаміка розвитку національної самосвідомості та національної самоідентичності студентської молоді після суспільно-політичних трансформацій. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Психологічні науки*, 6, 196-202.
- Стефаненко, Т. Г. (2006). *Этнопсихология: Практикум*. Москва: Аспект Пресс.
- Стефаненко, Т. Г. (2009). *Этнопсихология: Учебник для вузов* (4-е изд.). Москва: Аспект Пресс.
- Тарас, А. Е. (Ред.). (2003). *Современная этнопсихология: Хрестоматия*. Минск: Харвест.
- Тхоржевська, Т. В. (2015). «Типовий українець» в уявленнях одеських студентів: 2007-2014. *Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної науки: Збірник статей II міжнародної інтернет-конференції*. Одеса: ОНУ.

REFERENCES

- Bandurka, A. M., & Druz, V. A. (2000). *Etnopsikhologiya [Ethnopsychology]: Uchebnoe Posobiye*. Kharkov: Universitet vnutrennikh del. [in Russian].
- Vasylchenko, O. M. (2003). *Etnosotsialni uiavlennia v strukturi «Ia»- kontseptsii universytetskoï molodi [Ethnosocial ideas in the structure of "I" -concept of university youth]*. (Avtoref. dys. kand. psykhol. nauk). Instytut psykholohii APN Ukrainy imeni H. S. Kostiuka, Kyiv. [in Ukrainian].

- Piontkovs'ka, D. V. (2015). Rozvytok natsional'noyi identychnosti osobystosti v yunats'komu vitsi [Development of national identity of a person in adolescence]. *Psykhohiia: real'nist' i perspektyvy*, 4, 210-214. [in Ukrainian].
- Savytska, O. V., & Spivak, L. M. (2011). *Etnopsykhohiia [Ethnopsychology]*. Kyiv: Karavela. [in Ukrainian].
- Slobodian, R. R. (2010). Etnichna samosvidomist yak dukhovna peredumova identyfikatsii osoby [Ethnic self-consciousness as a spiritual prerequisite for personal identification]. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, 27, 20-23. [in Ukrainian].
- Spivak, L. M., & Piontkovska, D. V. (2017). Dynamika rozvytku natsionalnoi samosvidomosti ta natsionalnoi samoidentychnosti studentskoi molodi pislia suspilno-politychnykh transformatsii [Dynamics of development of national self-consciousness and national self-identity of student youth after socio-political transformations]. *Naukovyi chasopys natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Psykhohichni nauky*, 6, 196-202. [in Ukrainian].
- Stefanenko, T. G. (2006). *Etnopsikhohiia [Ethnopsychology]: Praktikum*. Moskva: Aspekt Press. [in Russian].
- Stefanenko, T. G. (2009). *Etnopsikhohiia [Ethnopsychology]: Uchebnik dlya vuzov (4-e izd.)*. Moskva: Aspekt Press. [in Russian].
- Taras, A. E. (Red.). (2003). *Sovremennaya etnopsikhohiia [Contemporary ethnopsychology]: Khrestomatiya*. Minsk: Kharvest. [in Russian].
- Tkhorzhevska, T. V. (2015). «Typovi ukrainets» v uiavlenniakh odeskykh studentiv: 2007-2014 [«Typical Ukrainian» in the minds of Odessa students: 2007-2014]. *Piznavalnyi ta peretvoriuvalnyi potentsial istorychnoi nauky: Zbirnyk statei II mizhnarodnoi internet-konferentsii*. Odesa: ONU. [in Ukrainian].

**THE ETHNIC IDENTITY: REPRESENTATION IN SELF-IMAGE
AND AUTO-STEREOTYPE
(on the data of students` research)**

Victoria Savuliak

Senior lecturer

Department of General Psychology and
Psychological Diagnostics

Rivne State University of Humanities

<https://orcid.org/0000-0002-5216-6737>

DOI <https://doi.org/10.35619/praprv.v1i17.253>

Abstract. *The article deals with the problem of relationship between concepts «personal identity», «self-image», «ethnic self-identification», «ethnic / national identity».*

The study focuses on the problem of determinants and content of group and person`s ethnic self-identification, which is especially urgent at the time rapid social, economic and political changes in the society («the ethnic paradox of modernity»). It analyzes the main theoretical approaches to defining «the ethnic identity» and «the national identity». The author has described the functions, the two-component structure and study methods of the ethnic identity.

The main features of organization, methodological and analysis of the empirical research results have been outlined. The main empirical information for the study was obtained by using: 1) the method «Attribution of personality traits» (authors were: D. Kutz, K. Braly, modified by Stefanenko T. G.); 2) the personality inventory «Types of ethnic identity» (authors were:

H. U. Soldatova, S. V. Ryzhova). Students of the Rivne State University of the Humanities became participants of the research, total number of participants – 72 students of two faculties, aged 19-21 years.

The received data was described and interpreted. The analysis of data makes it possible to explain the content of the auto-stereotype of the Ukrainian. The results of the research prove the positive attitude of respondents to the own ethnic group. Here is list of the personal traits with the largest number of elections under study patriotism, diligence, generosity, keenness, endurance, hospitality.

The analysis of data makes it possible to explain the specific features of representation of elements of the ethnic identity in the self-image.

The article also grounds the perspective of studies of cognitive and emotional-evaluation components of the structure of the ethnic identity.

Key words: *the ethnic paradox of modernity, ethnic self-identification, ethnic identity, national identity, functions of ethnic identity, structure of ethnic identity, auto-stereotypes, self-image.*

Стаття надійшла до редакції 25.11.2021 р.